

ПЕРСПЕКТИВИ І ВИКЛИКИ ДЛЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Заєць Є.Г.,
*аспірант відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0008-6884-2884*

Заєць Є.Г. Перспективи і виклики для парламентаризму в умовах розвитку цифрового конституціоналізму.

Мета статті полягає у здійсненні багатоаспектного аналізу динаміки розвитку парламентаризму і цифрового конституціоналізму, виокремлення можливих викликів і загроз, перспектив для парламентів і парламентської діяльності в умовах поширення сучасних цифрових (електронних) технологій. Висвітлено підходи до розуміння і визначення феноменів «парламентаризм», «конституціоналізм», «цифровий конституціоналізм», деякі їх модифікації та особливості, підкреслено їх багатогранну природу, трансформацію в умовах сучасного цифрового розвитку, електронної демократії. Кризові й конфліктні події значною мірою стали викликами для парламентів і парламентської діяльності, як і власне процеси та інструменти діджиталізації й цифровізації. Важливо, що парламентські інституції різних рівнів (національні, наднаціональні, міжпарламентські об'єднання, їх допоміжні органи і служби) сприяють розвитку і регулюванню даних процесів, використовуючи апробовані практикою передові ефективні цифрові технології. Слід виокремити «Цифровий компас» для цифрового десятиліття ЄС (2030), концепцію цифрового суверенітету, прийняті хартії цифрових прав (Каталонська, Ніцька), Закон про цифрові ринки, Закон про цифрові послуги, Закон про штучний інтелект, Декларація про Європейські цифрові права та принципи (2022), «World e-Parliament Report» МПС, концепцію е-демократії Європарламенту, резолюцію про е-демократію ПАРЄ, рекомендації щодо відкритого урядування та електронної участі громадян ОЕСР. Завдяки цьому впроваджуються нові форми й інструменти реалізації існуючих прав людини, а також конститууються нові цифрові права (на доступ до мережі Інтернет, на ідентичність у цифровому середовищі, на захист у цифровому середовищі, недискримінацію і т.д.). Так само модернізуються форми і методи діяльності парламентів (розширення платформ для онлайн-трансляцій пленарних засідань і засідань комітетів, електронного (дистанційного) голосування, удосконалення інтерактивного веб-сайтів з доступом до законопроектів та інших документів, системи електронних петицій та консультацій з виборцями, електронна участь громадян і громадських організацій у законодавчому процесі). Проте розвиток цифрового парламентаризму і цифрової демократії супроводжують численні виклики (цифрова нерівність, низька цифрова грамотність членів парламентів і парламентських служб, кіберзагрози, матеріально-фінансові витрати і т.д.). Це зумовлює ґрунтовне вивчення порушеної проблематики, підвищення цифрової культури, вдосконалення парламентських процедур, поряд з подальшим розвитком технологічної інфраструктури, кібербезпекового захисту складових цифрового парламентаризму.

Ключові слова: парламент, парламентаризм, конституціоналізм, цифровізація, демократія, законодавча діяльність.

Zaiets Ye. Prospects and challenges for parliamentarism in the conditions of the development of digital constitutionalism.

The purpose of the article is to carry out a multi-faceted analysis of the dynamics of the development of parliamentarism and digital constitutionalism, to identify possible challenges and threats, as well as prospects for parliaments and parliamentary activity in the conditions of the spread of modern

digital (electronic) technologies. Approaches to understanding and defining the phenomena of «parliamentarism», «constitutionalism», «digital constitutionalism», some of their modifications and features are highlighted, their multifaceted nature, transformation in the conditions of modern progressive digital development, electronic democracy is emphasized. Crisis and conflict events have largely become challenges for parliaments and parliamentary activity, as well as digitalization and digitization processes and tools. It is important that parliamentary institutions of various levels (national, supranational, inter-parliamentary associations, their auxiliary bodies and services) contribute to the development and regulation of these processes, using advanced and effective digital technologies tested in practice. The «Digital Compass» for the EU Digital Decade (2030), the concept of digital sovereignty, the adopted charters of digital rights (Catalan, Nice), the Law on Digital Markets, the Law on Digital Services, the Law on Artificial Intelligence, the Declaration on European Digital Rights and Principles should be singled out. (2022), «World e-Parliament Report» of the IPU, the concept of e-democracy of the European Parliament, the resolution on e-democracy of the PACE, recommendations on open government and electronic participation of citizens OECD. Thanks to this, new forms and tools for the implementation of existing human rights are introduced, as well as new digital rights are constituted (to access the Internet, to identity in the digital environment, to protection in the digital environment, non-discrimination, etc.). In the same way, the forms and methods of activity of parliaments are being modernized (expansion of platforms for online broadcasts of plenary and committee meetings, electronic (remote) voting, improvement of interactive websites with access to draft laws and other documents, and systems of electronic petitions and consultations with voters, electronic participation of citizens and public organizations in the legislative process). However, the development of digital parliamentarism and digital democracy is accompanied by numerous challenges (digital inequality, low digital literacy of members of parliaments and parliamentary services, cyber threats, material and financial costs etc.). This requires a thorough study of the issues raised, improvement of digital culture, improvement of parliamentary and non-parliamentary procedures, along with further development of technological infrastructure, cyber security protection of the components of digital parliamentarism.

Key words: parliament, parliamentarism, constitutionalism, digitalization, democracy, legislative activity.

Постановка проблеми. Не дивлячись на усталені традиції й стабільність демократичних інститутів, все ж таки розвиток інновацій, насамперед інформаційних та інших технологій, зумовлює значну трансформацію сучасних державно-правових явищ і процесів. Зокрема, яскравим прикладом вбачається організація і діяльність парламентів, загалом представницьких органів влади, як і зрештою фактично усєї системи публічної влади в Україні, інших зарубіжних державах. Інформаційно-комунікаційні технології, активізація діджиталізації й цифровізації сприяють вирішенню складних ситуацій в умовах пандемій, збройних конфліктів, катастроф і т.д., водночас вони також можуть містити певні ризики, виклики, що зумовлює потребу їх всебічного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні історичні періоди до питань функціонування парламенту, парламентаризму і його моделей привертала увагу представники політико-правової і філософської думки (Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Медісон, Т. Джефферсон, А. Токвіль, Г. Єллінек, А. Дайсі, С. Котляревський та ін.). Активно постають ці питання у полі зору також сучасних учених конституціоналістів, фахівців з порівняльного правознавства, політологів, соціологів. Але наразі сучасні тенденції розвитку парламентаризму і конституціоналізму, включаючи цифровий, знаходять відображення у небагатьох напрацюваннях, авторами яких є: Маклвейн С., Сікейра Д., Ван Везель Б., Костицький М., Крусян А., Камінська Н., Баймуратов М., Бочарова Н., де Грегоріо Дж., Львова Є., Омельченко Н., Чукут С., Шаповал В.

Отже, **мета даної статті** передбачає здійснення багатоаспектного аналізу динаміки розвитку парламентаризму і цифрового конституціоналізму, виокремлення можливих викликів і загроз, а також перспектив для парламентів і парламентської діяльності в умовах поширення сучасних цифрових (електронних) технологій.

Виклад основного матеріалу. У сучасній українській і зарубіжній конституційно-правовій доктрині спостерігаємо різноманітні підходи до розуміння і трактування парламентаризму, що підкреслює його багатовимірну і різноманітну природу, види і моделі. Так, в узагальненому вигляді це комплексне державно-правове явище, що пов'язано з реалізацією загально цивілізаційних демократичних цінностей (демократія, верховенство права, розподіл влади, відкритість

тощо), головною рушійною силою якого є народ, воля якого виражається в діяльності основних органів державної влади.

В. Шаповал визначає парламентаризм (франц. – парламентська система, від – парламент) як систему організації державної влади, для якої характерним є визнання провідної або істотної ролі парламенту. Цей автор підкреслює, що багато сучасних авторів природу даного феномену пов'язують з особливостями організації та функціонування вищих ланок державного механізму, з певним характером взаємовідносин законодавчої і виконавчої влади, а також з важливою (суттєвою, провідною, активною тощо) роллю парламенту [1]. Проте фактично парламентаризм не слід пов'язувати з конкретною формою державного правління, адже притаманне будь-якій демократичній країні, незалежно від прийнятої форми правління.

У довідникових й енциклопедичних виданнях парламентаризм трактується як: 1) система владних відносин, за якої чітко розподілено функції законодавчих і виконавчих органів і в якій провідну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький, законодавчий і контролюючий орган влади; 2) нормальне функціонування як представницького і законодавчого органу, що володіє також контрольними повноваженнями; 3) одна з особливостей організації державного життя, що характеризується існуванням постійно діючого, обраного населенням парламенту, його авторитетом і впливом на державні справи, політичне життя суспільства, а також специфічними формами роботи та відносинами членами парламенту й виборцями [2; 3, с. 398].

Н. Омельченко розглядає поняття «Парламентаризм» як суспільно-політичне явище, яке є одним із найвагоміших демократичних надбань цивілізації, безпосередньо з визнанням і реалізацією принципів народного суверенітету, пріоритету прав людини, представництвом народу, верховенством парламенту серед органів державної влади [4].

Аналогічні різноманітні підходи спостерігаємо і при визначенні феномену «конституціоналізм» з-поміж існуючих конституційних й загальнолюдських цінностей. В узагальненому вигляді він переважно зводиться до сукупності принципів, порядку діяльності та інституційних механізмів, які традиційно використовуються для обмеження державної влади. Іноді конституціоналізм фактично ототожнюють з верховенством права, юридичним обмеженням держави та протилежністю свавільному правлінню, конституційним порядком і т.д. [5–7]. У будь-якому випадку є зв'язок з фундаментальними конституційними засадами – верховенство права, захист прав людини, розподіл влади, система стримувань і противаг, обмеження влади тощо.

На думку С. Головатого, конституціоналізм у юридичному аспекті є результатом ідеї, згідно з якою жодна гілка державної влади не є вільною від обмежень. Звернуто увагу на «три загальні риси», властиві конституціоналізму: «обмежена влада; дотримання верховенства права; захист основоположних прав і свобод людини», а з-поміж основних принципів – права людини, верховенство права, конституційну демократію. Досвід європейського конституціоналізму, конституційного розвитку зарубіжних країн переконує, що їх ретельне дотримання дозволяє досягти мети сучасного конституціоналізму [8].

Баймуратов М. і Кофман Б. обґрунтовують категорію «мілітарний конституціоналізм», акцентуючи на аспектах його формування, розуміння і оформлення феноменології [9]. Співвідношення конституціоналізму та війни, їх викликів аналізує Савчин М. [10], а Водяніков О. у роботі «Конституціоналізм в екстремальних умовах: установа і встановлена влада в кризові періоди» розкриває питання функціонування конституціоналізму в екстремальних умовах крізь призму співвідношення установчої (легітимної) і встановленої (фактичної) влади в кризові періоди [11]. Значна увага ним приділена ролі парламенту у згаданих складних умовах сьогодення, аналізу викликів і нових завдань, що перед ним постали.

На переконання багатьох учених вивчення усіх граней і модифікацій конституціоналізму і парламентаризму, з урахуванням інтенсивних процесів на національному, наднаціональному і міжнародному рівнях актуалізує потребу модернізації досліджень правосуб'єктності, трансформації суб'єктно-об'єктного складу міжнародного і національного права, окремих їх галузей, інститутів, оновлення джерельної бази та відповідних правозастосовних механізмів. Власне виклики і загрози сьогодення (війни та інші збройні конфлікти, пандемії, міграційні потоки, екологічні лиха, економічні кризи, кібератаки тощо) зумовлюють перегляд форм і методів роботи парламентів різних рівнів, парламентських служб, активізацію взаємодії з громадськістю, розвиток міжпарламентських відносин. Ефективним інструментом на цьому шляху вбачаємо цифрові технології, поряд з іншими інформаційно-технологічними можливостями.

Тому влучною є позиція Дж. де Грегоріо, що в останні 20 років політика ЄС в галузі цифрових технологій перейшла від ліберальної перспективи до конституційної стратегії, націленої на захист основоположних прав і демократичних цінностей, тим самим зумовилуючи розвиток цифрового конституціоналізму. Нові технології розширюють можливості корпорацій у цифровій сфері (хостінг-провайдери для здійснення квазідержавних функцій у транснаціональному контексті) [12].

Н. Бочарова зауважує, що хоч доктринальне визначення не має завершеної форми, також не існує чіткої загально визнаної дефініції досліджуваних понять, все ж таки є загальний консенсус серед дослідників, що цифровий конституціоналізм як новий напрям або нова фаза розвитку сучасного конституціоналізму становить набір традиційних конституційних цінностей, адаптованих до нових вимог цифрового середовища. Власне суспільство повинно реагувати на недоліки цифрових технологій і забезпечувати ідеали, цінності і принципи сучасного демократичного конституціоналізму, підтримувати його систему балансу і гарантій. Погоджуємось, що ця категорія означає нову парадигму конституційно-правових досліджень [13], серед яких чільна роль відведена модернізації роботи парламентів, інших органів публічної влади, організації виборчих процесів, механізмам захисту прав людини тощо.

Таким чином, закономірним виявилось виокремлення якісно нової фази сучасного конституціоналізму – цифрового конституціоналізму, якому властиві наступні конституційні фази: цифровий лібералізм, судовий активізм і цифровий конституціоналізм. Єврокомісією у 2021 р. було представлено концепт й шляхи цифрової трансформації Європи до 2030 р., схвалено «Цифровий компас» для цифрового десятиліття ЄС («2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade»), що передбачає поширення на такі сфери: управління, інфраструктура і бізнес, професійний розвиток. Загалом складовими концепції цифрового суверенітету, узгоджуючись з концепцією цифрового конституціоналізму на доктринальному рівні, розглядають: – ЄС і державні інституції; – ЄС і недержавні інституції; – громадяни ЄС і цифровий простір або індивідуальне цифрове самовизначення [14].

У результаті були впроваджені прогресивні інноваційні ініціативи, а саме: Цифрове десятиліття ЄС «цифрового суверенітету», прийняті хартії цифрових прав (Каталонська, Ніцька), Закон про цифрові ринки (DMA), Закон про цифрові послуги («DSA») 2022 р., Закон про штучний інтелект («AIA»), а також з'явилися нові проблеми через активне функціонування приватних осіб і корпорацій у цифровому середовищі, що знайшло відображення у Єдиному цифровому ринку, прецедентному праві Суду ЄС. Разом з тим, цифрове середовище фактично не обмежене кордонами держав чи кордонами ЄС, натомість дозволяє поширювати конституційні цінності за межі спільноти. Тому поступово сформувалась нормативно-правова та ідеологічна основа цифрового конституціоналізму, на яких ґрунтується і цифровий парламентаризм. Власне концептуалізація таких категорій супроводжується адаптацією цінностей сучасного конституціоналізму і парламентаризму до цифрового суспільства, спрямовуючись на забезпечення захисту прав особи, належної реалізації правового статусу посадової особи (наприклад, парламентаря, службовців парламентських служб, дослідницьких центрів тощо) у цифровому середовищі.

У даному контексті постає ряд завдань перед уповноваженими органами національного і наднаціонального рівнів, що потребують оперативного і якісного вирішення. Так, йдеться про взаємовплив та гармонізацію національних законодавств, що стосується організації та діяльності парламентів, парламентської діяльності, парламентських служб. У процесі вступу до Євросоюзу для держав-кандидатів визначено значний обсяг законодавства, що потребує адаптації у даній сфері із законодавством ЄС. Раніше заявлені пропозиції щодо розробки всесвітньої цифрової конституції або Хартії прав і принципів для цифрової епохи, звісно, сприятимуть соціальній адаптації до нових цифрових реалій, якісно новим формам забезпечення існуючих фундаментальних прав людини, що закріплені у міжнародно-правових універсальних і регіональних документах, так і нових цифрових прав (на доступ до мережі Інтернет, на ідентичність у цифровому середовищі, на недискримінацію і т.д.) [15-16]. Знаковим вбачається прийняття Декларації про Європейські цифрові права та принципи (2022), включаючи її значущість для забезпечення цифрового переходу, заснованого на європейських цінностях.

Чимало міжнародних організацій тривалий час працюють у напрямі розвитку цифрового парламентаризму, електронних парламентів, зокрема розробки міжнародних стандартів і рекомендацій. Так, Міжпарламентський союз регулярно публікує «World e-Parliament Report», що містить

огляд глобальних тенденцій та рекомендації щодо впровадження ІКТ у парламентську діяльність; Європарламент розробив концепцію е-демократії, що включає ряд цифрових інструментів для підвищення прозорості та ефективності роботи, включаючи платформу для онлайн-трансляцій пленарних засідань та засідань комітетів, систему електронного голосування з публікацією результатів в режимі реального часу, інтерактивний веб-сайт з доступом до законопроектів та інших документів, а також систему електронних петицій та консультацій з громадянами ЄС, рекомендації щодо електронної участі громадян у законодавчому процесі; ПАРЄ прийняла резолюцію про е-демократію, яка заохочує використання ІКТ для посилення демократичних процесів; ОЕСР – рекомендації щодо відкритого урядування та електронної участі громадян [17–19]. Загалом досвід впровадження електронних парламентів, цифрового парламентаризму у різних країнах демонструє численні підходи й інновації у сфері цифрової демократії.

Впровадження е-парламентів стикається з рядом викликів, включаючи цифрову нерівність, що обмежує участь певних категорій населення через нерівномірний доступ до інтернету та цифрових технологій, низька цифрова грамотність членів парламентів і парламентських служб, кібератаки та інші кіберзагрози, враховуючи зростання загроз кібератак на парламентські системи і конфіденційності даних громадян, інтеграція технологій штучного інтелекту, невизначені уніфіковані моделі й гарантії захисту електронного (дистанційного) голосування, значні витрати на матеріально-фінансове забезпечення цифрового парламентаризму. Зарубіжний досвід демонструє, що успішне впровадження е-парламенту вимагає не лише технологічних рішень, але й зміни цифрової культури, навчання персоналу та громадян, а також постійного вдосконалення парламентських і непарламентських процедур. Тому першочерговими перспективними напрямками розвитку е-парламентів вбачається доцільність подолання цифрового розриву, розширення можливостей для участі громадян та підвищення ефективності законодавчого процесу, забезпечення конфіденційності даних, міжнародна підтримка технологічної інфраструктури.

Слід підкреслити, що необхідним є врахування Рекомендацій Місії Європейського Парламенту з оцінки потреб, що розроблені з метою підвищення якості українського парламентаризму і викладені в «Доповіді та Дорожній карті щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України», визнаних основою для внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України згідно з Постановою Верховної Ради України від 17 березня 2016 р. № 1035-VIII. У напрямі забезпечення її реалізації, а також комплексного вирішення проблем на шляху забезпечення інформаційної та кібернетичної безпеки затверджено Стратегію електронного парламентаризму на 2018-2020 роки (розпорядження Голови Верховної Ради України від 05 липня 2018 р. № 278). Задля зворотного зв'язку визначено необхідним поліпшити існуючі та створити нові форми, засоби та канали комунікації з громадянами, а також збільшити залучення громадян до участі в роботі парламенту, тому передбачаються певні, хоч і незначні законодавчі пропозиції у щорічних Планах законопроектної роботи Верховної Ради України, у т.ч. на 2024 рік. На вирішенні проблеми формування довіри громадян до Верховної Ради України, забезпечення прозорості та відкритості її діяльності у проекті Плану відновлення України передбачено розробку Комунікаційної стратегії Верховної Ради України на 2023-2026 роки; Брендінгової стратегії Верховної Ради України; Стратегії акаунтів Верховної Ради України у соціальних мережах [20].

Висновки. Аналіз підходів до розуміння і визначення феноменів «парламентаризм», «конституціоналізм», «цифровий конституціоналізм» демонструє їх багатогранність, певні модифікації та особливості, значну трансформацію в умовах сучасного цифрового розвитку, електронної демократії. Кризові й конфліктні події значною мірою стали викликами для парламентів і парламентської діяльності, як і власне процеси та інструменти діджиталізації й цифровізації. Водночас, парламентські інституції різних рівнів (національні, наднаціональні, міжпарламентські об'єднання, їх допоміжні органи і служби) сприяють розвитку і регулюванню даних процесів, використовуючи апробовані практикою передові ефективні цифрові технології. Це підтверджують відповідні ініціативи, проекти і концепції цифрового суверенітету, прийняті хартії і декларації про цифрові права та принципи, резолюції та рекомендації про е-демократію, електронну участь громадян; закони про цифрові ринки, цифрові послуги, штучний інтелект й ін. Слід звернути увагу на якісно нові форми та інструменти реалізації існуючих прав людини, а також виокремлення нових цифрових прав (на доступ до мережі Інтернет, на ідентичність у цифровому середовищі, на захист у цифровому середовищі, недискримінацію і т.д.). Так само модернізуються форми і

методи діяльності парламентів (розширення платформ для онлайн-трансляцій пленарних засідань і засідань комітетів, електронного (дистанційного) голосування, удосконалення веб-сайтів з доступом до законопроектів та інших документів, системи електронних петицій і консультацій з виборцями, електронна участь громадян і громадських організацій у законодавчому процесі). Загалом цифровий парламентаризм, розвиток електронних парламентів відображають тенденцію до цифрової трансформації публічної влади, демократичних інститутів, сприяючи побудові більш відкритого, прозорого та інклюзивного суспільства. Це своєрідні передумови й потенціал для покращення якості законодавства, довіри до парламентських інституцій та зміцнення демократичних процесів у цілому, міжпарламентської взаємодії.

Проте розвиток цифрового парламентаризму, конституціоналізму, різних форм цифрової демократії супроводжують такі виклики як: цифрова нерівність, низька цифрова грамотність членів парламентів і парламентських служб, кіберзагрози, матеріально-фінансові витрати і т.д.). Це зумовлює ґрунтовне вивчення порушеної проблематики, підвищення цифрової культури, вдосконалення парламентських процедур, поряд з подальшим розвитком технологічної інфраструктури, кібербезпекового захисту складових цифрового парламентаризму. Закономірним є продовження парламентських реформ, у т.ч. в Україні, на основі науково обґрунтованих концепцій, з обов'язковим громадським обговоренням, враховуючи здобутки і прорахунки власного і зарубіжного досвіду, необхідність забезпечення національних інтересів, потреб громадянського суспільства і післявоєнної відбудови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шаповал В.М. Парламентаризм. URL: <https://leksika.com.ua/15070412/legal/parlamentarizm>
2. Парламентаризм. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC>
3. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права / за заг. ред. д. ю. н., проф. Л.Р. Наливайко. К.: «Хай_Тек Пресс», 2016. 628 с.
4. Омельченко Н.Л. Парламентаризм як концептуальна та інституційна основа сучасного парламентського права. *Часопис КУП*. 2017. № 4. С. 74–78.
5. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм в умовах воєнного стану. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 3 (21). С. 12–22.
6. Камінська Н.В., Шаптала Н.К. Глобальний і європейський конституціоналізм: концептуалізація нових вимірів і цінностей. *Сучасні проблеми розвитку міжнародного та європейського права*: моногр. Київ, 2023. С. 199–220.
7. Львова Є.О. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування: дис. ... докт. юрид.наук. Київ, 2020. 407 с.
8. Головатий С. Верховенство права: монографія: в 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Кн. 3. Верховенство права: український досвід. С. 1277–1747.
9. Баймуратов М.О, Кофман Б.Я. Мілітарний конституціоналізм: до питання про формування, розуміння і оформлення феноменології. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 3. С. 6–18.
10. Савчин М. Конституціоналізм і війна. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2022-2/pdfs/1-mykhailo-savchyn-konstytutsionalizm-viina.pdf>
11. Водяніков О. Конституціоналізм в екстремальних умовах: установча і встановлена влада в кризові періоди. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 4. С. 8–37.
12. Gregorio G.De. Digital Constitutionalism in Europe. Reframing Rights and Powers in the Algorithmic Society. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
13. Бочарова Н. Цифровий конституціоналізм в сучасному інформаційному суспільстві. *Соціальний калейдоскоп*, 2022. 2(3-4), 74–84.
14. Circumarueu A. Digital Constitutionalism, Digital Sovereignty and the Artificial Intelligence Act – A network perspective. *European Law Blog. News and Comments on EU Law*. 2021. URL: <https://europeanlawblog.eu>
15. Костицький М., Бесчастний В., Кушакова-Костицька Н. Цифровий конституціоналізм: нова парадигма та перспективи розвитку в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24).

16. Golia A.Jr. Redefining Digital Constitutionalism as Critique and Ideology: The Perspective of Societal Constitutionalism. *The Digital Constitutionalist*. URL: <http://digi-con.org/redefining-digitalconstitutionalism-as-critique-and-ideology-the-perspective-of-societal-constitutionalism>.
17. World e-Parliament Report. URL: https://agora-parl.org/sites/default/files/agora-documents/World%20eParliament%202022-EN_LR.pdf.
18. The Concept of e-Democracy. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-27184-8_2.
19. E-democracy. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/e-democracy>.
20. Щодо інституційної реформи Верховної Ради України. Огляд та стан справ. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32965.pdf>.
21. Камінська Н.В. Парламентська дипломатія та її значення в умовах дії правового режиму воєнного стану. Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави Альманах права. 2022. Вип. 13. С. 69–72. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2022-13-10>.
22. Заєць Є. На шляху до розбудови цифрового парламенту в Україні Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: збір. матеріалів XII Міжнар. науково-практ. конфер. Київ: МДУ, 2024. С. 82-83.